

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

kelijk teruggedraaid worden, zo leert de geschiedenis. Probleem van deze gerechtvaardigde kritische opvattingen is dat de discussie snel polariseert en men geassocieerd wordt met esoterische complotdenkers, antivaccinatieactivisten, of hippe *influencers*. In het prachtige hoofdstuk 'Moraliteit' is het vooral de filosoof Levinas die aan bod komt en voor wie het gelaat van de ander de centrale ethische ervaring weerspiegelt. Ten Bos vraagt zich af wat er gaat veranderen wanneer gezichtsloosheid als gevolg van de steeds verdergaande mondmaskerplicht de norm wordt. Ten Bos houdt een pleidooi voor waarschijnlijkheid in plaats van zekerheid en het op juiste waarde schatten van complexiteit in de wetenschap. Complottheorieën, die streven naar duidelijkheid en de absolute waarheid zouden dan minder aannemelijk worden. Misschien is de ophef in de recensies te verklaren, omdat men de verwachting heeft dat een coronawoordenboek als dit antwoorden geeft en hoop biedt. Ook al leggen andere corona-*watchers* zoals Žižek (2020) en Verhaeghe in hun rol als chroniqueurs van deze onzekere tijden haarfijn de vinger op de zere plek, er blijft de ultieme mogelijkheid het tij te keren. Ten Bos daarentegen probeert de lezer te verzoenen met het enige wat rest, namelijk: angst, hoop en troost, onderling schurende en onvolmaakte attributen om met een dergelijke crisis om te gaan. De nietigheid van het menselijk bestaan is niet ondraaglijk, maar 'humoristisch' is vervolgens een moeilijk te verteren, sarcastische conclusie. Het is 'onlachbare' humor; louter functioneel als afweermechanisme dat de hoop op betere tijden is gepasseerd en vooral ongemak en onbehagen oproept. De nar of boodschapper ombrengen is echter niet de oplossing wanneer deze de rauwe realiteit het best benadert.

Literatuur

DRUENEN, P. VAN (2018). *De klimaatparadox*.

Bevolkingsgroei of klimaatbeheer. Amsterdam: Cossee.

ŽIŽEK S. (2020). *Pandemie. Hoe corona de wereld verandert*. Amsterdam: Uitgeverij JEA.

Gevangen in het web van de Ander

Bespreking van

Antoine Mooij (2015). *In de greep van de taal — Symboliseren en betekenisgeving: Lacan en Cassirer*. Amsterdam: Sijboleet. ISBN 978 94 9111 024 5, 392 pp., € 32,50

JOS DE KROON

Het is alweer vijf jaar geleden dat Antoine Mooij's jongste boek *In de greep van de taal* verscheen. Door onvoorziene omstandigheden heeft de beoogde recensent de opdracht niet kunnen vervullen en is het boek weer teruggekeerd bij mij, de redacteur Boeken van dit Tijdschrift. Graag neem ik de taak op mij om alsnog een recensie te schrijven, omdat het boek dat meer dan waard is. In het boek *In de greep van de taal* voert Mooij twee prominente denkers over de taal op: de een de filosoof Ernst Cassirer en de ander de psychiater-psychoanalyticus Jacques Lacan. Beide auteurs hebben fundamenteel over de taal als symbolisch instrument bij uitstek nagedacht en komen daarbij geregeld tot gelijkkluidende bevindingen, maar er zijn ook verschillen. Cassirer leunt zwaar op het verlichtingsdenken van Immanuel Kant en wijst in het verlengde daarvan op het primaat van het symbool zowel in het dagelijks leven als in de wetenschappen. Bij Lacan, die vertrekt vanuit het saussuriaanse structuralisme, komt betekenis 'bovendrijven' in de materialiteit van de verschillen tussen de woorden. Beiden zijn

het erover eens dat de mens in zijn relatie tot de werkelijkheid aangewezen is op een systeem van symbolen en dat er een kloof bestaat tussen het symbool en de werkelijkheid, een cesuur, een onmogelijkheid, zoals wij dat ook kunnen lezen bij Michel Foucault in *De woorden en de dingen* (Foucault 1966).

In de greep van de taal bestaat uit vier delen. Een inleidende antropologie waarin de *condition humaine* en de hermeneutiek worden geschetst in relatie tot de psychopathologie en het strafrecht. Deze inleiding is een raamwerk waarbinnen het hoofdthema, de functie van het symbolische in de menswetenschappen, wordt aangegeven.

In het tweede deel volgt een uiteenzetting van Cassirers opvattingen over het symbool, die niet zoveel verschillen van die van Lacan. Cassirer was als geleerde op vele gebieden thuis en heeft een belangrijk werk neergelegd in zijn *Philosophie der symbolischen Formen*, dat niet de aandacht heeft gekregen die het verdient. Een en ander heeft te maken met het feit dat hij als Jood als geen ander aanvoelde dat het in nazi-Duitsland niet veilig meer voor hem was. Hij vluchtte eerst naar Engeland, later naar Zweden en belandde tenslotte in de Verenigde Staten. Daar kreeg hij enige erkenning en invloed. Het fundament van zijn denken wordt door Mooij als volgt weergegeven: 'De basisstelling ervan is dat kennis niet van doen heeft met een zelfstandig zijn dat buiten ons bestaat («substantie») en dat wij slechts zouden hoeven af te lezen, maar dat zij afhankelijk is van de kenfuncties van de mens' (p. 72). Het is een omkering van wat wij doorgaans denken, namelijk eerst de empirische gegevens van het object verzamelen en dan er betekenis aan hechten.

Dan volgt aansluitend in het derde deel een samenvatting van de opvattingen van Lacan over de functie van de taal in relatie tot het subject, met een accent op de 'late' Lacan waarin de verhouding tot het Reële op de

voorgond staat. In dit derde deel worden Cassirer en Lacan naast elkaar gezet om overeenkomsten en verschillen in hun beider denken te belichten. Cultuur is cesuur, daar zijn zowel Cassirer als Lacan het over eens, maar juist in deze cesuur schuilt ook het verschil tussen beiden. 'Cesuur' verwijst hier naar de kloof die er bestaat tussen woord en ding, tussen symbool en ding. Mooij suggereert dat er bij Cassirer sprake is van een hermetische cesuur, alles of niets, en bij Lacan zou er nog sprake zijn van een verbod dat overtreden zou kunnen worden in de richting van de *jouissance*, die bij een al te rigoureuze omarming tot destructie en de dood kan leiden. In navolging van Freud wordt dit door Lacan in verband gebracht met de doodsdrijf. In deze passage over het verschil tussen Cassirer en Lacan is mij niet goed duidelijk geworden wat daar precies mee bedoeld wordt.

Het vierde deel bevat een samenstel van bespiegelingen over de voorafgaande hoofdstukken. Deze bespiegelingen worden geplaatst in een kritiek op het hedendaags naturalisme ('Wij zijn ons brein' en 'De vrije wil bestaat niet') dat de menswetenschappen domineert. Het is juist tegen deze gelijkstelling tussen woord en ding ('mens = brein') die in het naturalisme zo sterk naar voren komt, waartegen de filosofie van Cassirer zich verzet. Mooij vraagt zich af of een 'idealistische' filosofie als die van Cassirer en Lacan wel van deze tijd is, waarin de wetenschap zich steeds meer toelegt op empirische feiten en zelfs de wetenschapsfilosofie zich lijkt af te keren van een meer reflexieve filosofie door zich te beperken tot historische en technische vraagstukken.

Zowel Lacan als Cassirer heeft zich bezighouden met een theorie over functie en effect van het symbool en baseert zich voor een deel althans ook op empirisch materiaal dat wellicht achterhaald is. Dat neemt niet weg dat het hedendaags naturalisme in zijn omgang met de natuur voor een deel althans

aangewezen is op de bemiddeling van het symbolische, datgene wat de naturalisten geneigd zijn te verdringen. Komen wij tot een beoordeling van *In de greep van de taal*, dan is dit een waardig boek om gelezen te worden. Goed en begrijpelijk geschreven voor een publiek dat geïnteresseerd is in de funderende epistemologie van de menswetenschappen tegen de achtergrond van een oprukkend naturalisme. Voor mij persoonlijk was de vergelijking van het denken van Lacan met dat van Cassirer zeer verhelderend. Voor practici-psychoanalytici is dit boek een zeer toegankelijke aanvulling op hun dagelijkse arbeid. Niet voor niets heeft Mooij hiermee de Van Helsdingenprijs 2016 gewonnen.

Literatuur

FOUCAULT, M. (1966). *De woorden en de dingen*. Amsterdam: Boom, 2005.

Présence réelle — Lichamelijke aanwezigheid

Bespreking van

Rob van Gerwen (2018). *Zullen we contact houden — Hoe we de geest uit ons wereldbeeld verwijderen*. Utrecht: Klement. ISBN 978 90 868 719 26, 256 pp., € 25,99

ANTOINE MOOIJ

De titel van dit boek, *Zullen we contact houden*, verwijst naar de moderne internetcultuur waarin we met bijna iedereen in virtueel contact staan, maar intussen niet goed weten wat contact tussen mensen eigenlijk inhoudt of zou moeten inhouden. Het boek biedt een cultuurkritiek: wij vergeten het belang van de subjectieve ervaring, de tijd, de herinnering en de lichamelijke aanwezig-

heid. Het boek behelst een tijdskritiek, die vanwege de onderliggende antropologie ook van belang kan zijn voor de psychoanalyse. Het boek verscheen in het najaar van 2018, maar werd eerst nu, in 2021, de tijd van het 'online bestaan', acuut actueel. Wat in 2018 een tendens was, zien we nu in de wereld om ons heen, in de anderhalvemetersamenleving, volledig gerealiseerd. In het boek heet het 'online' dan ook het 'nieuwe afwezig zijn'. En nu wij nog veel sterker, en de anderen onder ons geheel, op online zijn aangewezen, merken we aan den lijve dat deze vorm van niet-lichamelijk verkeer, van beeldbellen en Skypen, de lichamelijke interactie niet kan vervangen (hoe nuttig deze vorm van communicatie ook kan zijn). Dit argument geldt ook, en wel in versterkte mate, voor de psychoanalyse. Lacan wees niet voor niets op het belang van de *présence réelle*, van de lichamelijke aanwezigheid van de psychoanalyticus (waarmee hij ook, ante datum, 'online' vormen van psychoanalyse afwees). De psychoanalyticus moet 'tieten hebben', zoals hij zei. Hoewel het boek niet over psychoanalyse gaat, is de inhoud ervan wel van direct belang voor de psychoanalyse, als theorie en therapie. Vreemd is dat overigens niet, omdat de schrijver sterk beïnvloed is door de Engelse filosoof Richard Wollheim (1923-2003), en diens psychoanalytisch geïnspireerde antropologie, samengevat in diens *The thread of life* (1984). 'Een leven leiden' wordt, in de lijn van Wollheim, getypeerd als 'het met regelmaat falen en overleiden krabbelen uit chaotische situaties, tegen de achtergrond van figuren die we in ons verleden geïnternaliseerd hebben' (p. 13). Dat is de 'draad van het leven', en dit wordt uitgewerkt aan de hand van verschillende thema's, waaronder: waarneming, aanwezigheid, subjectiviteit, en ten slotte de geest — in discussie met de filosofie en met de tijdgeest. Ik zal deze thema's kort weergeven.